

Jednou zo základných zásad marxisticko-leninskej sociálnej politiky je umožniť starším a starým občanom naďalej sa podieľať v stále väčšej miere svojimi schopnosťami a skúsenosťami na rozvoji života spoločnosti. Realizácia tejto zásady je okrem iného podmienená hlbokým poznaním procesu starnutia ako i problémov z neho vyplývajúcich.

Tento proces dlho nebol u nás v popredí záujmu sociológov. Narastanie skupiny starších a starých ľudí však v súčasnosti podnietilo popri výskumníkoch iných vedných disciplín i bádateľský záujem sociológov. V popredí tohto záujmu už nie je len otázka predlžovania chronologického veku, ale problémy spojené s predlžovaním aktivity a spoločenskej užitočnosti starých občanov.

Aby starnutie a staroba neboli obdobím dožívania, ale obdobím ďalšej realizácie ľudskej osobnosti, je nutné preklenúť celý rad objektívnych a subjektívnych problémov.

Táto štúdia si nekladie za cieľ analyzovať všetky problémy, snaží sa skôr o teoreticko-metodologickú charakteristiku niektorých závažných sociologických problémov procesu starnutia a staroby.

K problému periodizácie životného cyklu

Pri skúmaní jednotlivých etáp života (a starobu možno za ňu považovať) jedným z problémov je ponímanie periodizácie životného cyklu. Pre prevažnú časť výskumníkov zaoberajúcich sa klasifikáciou ľudského veku, životný cyklus bol predmetom analýzy. Avšak z hľadiska skúmania konkrétnych ľudí v konkrétnej etape ich života ostávajú tieto analýzy zväčša iba teoretickou abstrakciou. Z tohoto hľadiska životný cyklus by nemal byť len vlastným predmetom výskumu, ale mal by byť jeho určitým princípom, konkretizujúcim hľadiskom prístupu ku skutočnosti. Mal by sa stať nástrojom, pomocou ktorého sledujeme jeho jednotlivé etapy, ktoré, ako výstižne poznamenáva J. Večerník, „sú akosi sériou nádrží, v ktorých sa pomaly ale neustále mení kvalita obsahu“ [Večerník 1974: 3–19]. Súčasne prevažná časť periodizácie bola a je poznačená príslušnosťou výskumníkov k tej — ktorej vednej disciplíne, čo spôsobuje, že sa klasifikácia životného cyklu rozpadáva na množstvo špeciálnych životných cyklov so špecifickou periodizáciou, ktoré sa často navzájom prekrývajú.

Prvé pokusy o klasifikáciu ľudského veku sa podľa H. A. Rhee objavujú už v antike u Alkmaiona (Pythagorovho žiaka), pričom sa táto periodizácia opiera o násobky čísla sedem, takže za veľmi starého muža je pokladaný už 49-ročný jedinec ($7 \times 7 = 49$) [Rhee 1974: 117].

Periodizácia životného cyklu jedného z prvých autorov, ktorí sa zaoberali touto problematikou, — profesora anatómie Albrechta Hallera — je poznačená prístupom jeho vedeckej disciplíny ku skúmanej skutočnosti, pričom kritériom boli anatomicke

zmeny pozorované v rôznych štádiách veku pri súčasnej absencii kritérií ostatných vedných disciplín.

Výlučne spoločenské kritérium periodizácie života volila zasa Charlotta Bühlerová, pričom kritériom základným bola úroveň participácie individua v pracovno-profesionálnom systéme. Na tomto základe člení životný cyklus na:

1. obdobie bez určenia alebo zamerania (Bestimmung) asi do 15 rokov;
2. obdobie nešpecializovanej expanzie (16—25 rokov);
3. obdobie špecifikácie a pracovnej zrelosti (do 45 rokov);
4. obdobie duševného rozmachu, úspechu (45—60 rokov);
5. obdobie teoretického pomeru k životu, retrospektíva (vyše 60 rokov) [Rhee 1974: 12].

I keď možno súhlasiť s autorkou, že život človeka je formovaný prácou, ktorá má svoj začiatok, zdokonaľovanie, stabilizáciu, úbytok a neskôr zánik pracovných schopností, je nesporné, že v produktívnom veku rovnako dôležité z tohto hľadiska sú i aktivity mimopracovné (ich skladba, frekvencia, kvalitatívna úroveň).

V. Příhoda v práci *Ontogeneze lidské psychiky* sa pokúsil o komplexnejšiu periodizáciu, pričom za kritérium rozdelenia volil charakteristiku každého životného odstavca, v ktorom tvorí jednotu biologický rast, sociálne zameranie a psychický odraz celkového vyrovnania sa so stále sa meniacimi životnými situáciami [Příhoda 1971: 9]. Podľa autora človek v každom vekovom období zaujíma k spoločnosti a prírode iný postoj a vnútorne tento postoj inak prežíva.

Na tomto základe autor delí životný cyklus nasledovne:

1. Rozvoj antenatálny
2. Prvé detstvo
 - a) obdobie nemluvňata
 - b) vek batoľata mladšieho od 1—2 rokov
 - c) vek batoľata staršieho od 2—3 rokov
3. Druhé detstvo
 - a) predškolské od 3—6 rokov
 - b) prepubescencia od 6—11 rokov
4. Pubescencia od 11—15 rokov
5. Obdobie bebetické
 - a) postpubescencia od 15—20 rokov
 - b) od 20—30 rokov
6. Životná stabilizácia a vyvrcholenie od 30—45 rokov
7. Stredný vek (začínajúca involúcia) od 45—60 rokov
8. Sénium
 - a) staroba od 60—75 rokov
 - b) kmetstvo 75 a viac rokov [Příhoda 1971: 10].

I keď — ako sám autor tvrdí — toto rozdelenie znamená len akúsi normu, vekové gradienty, ktorými prechádza človek od počatia až k hrobu, takéto ponímanie životného cyklu je na jednej strane úzko sociálno-psychologické, na druhej strane v jeho všeobecnosti mizne vývojový rozdiel nielen ako podotýka medzi pohlaviami, ale i medzi jednotlivými sociálnymi skupinami spoločnosti.

Napriek uvedenému je bez pochyb, že v živote človeka existujú obdobia, ktoré sú špecifické, pričom táto ich špecifickosť je spravidla podmienená faktormi, ktoré sú súčasne determinantmi socializácie. Ak prijmeme za východisko periodizácie životného cyklu úroveň socializácie individua, môžeme potom za základné (merateľné) indikátory prijať frekvenciu a intenzitu sociálnych interakcií.

Z tohto hľadiska život človeka je možné potom členiť približne takto:

1. Obdobie zrakovej a mimickej interakcie (0—1 $\frac{1}{2}$ rokov) (ide o obdobie, kedy dieťa vyjadruje svoje potreby napr. pomocou plaču a príjemné pocity napr. smiechom).
2. Obdobie počiatkov verbálnej interakcie (1—2 roky).
3. Obdobie začiatkov kolektívnych interakcií (3—6 rokov) (spravidla sa toto obdobie začína vstupom dieťaťa do škôlky a interakcie sa realizujú najmä cez kolektívne hry).
4. Prvé obdobie kolektívneho transferu (6—15 rokov):
 - a) obdobie začiatkov grafických interakcií (6—7 rokov),

- b) obdobie intenzívnej socializácie cestou poznania a vedenia (7—16 rokov). Súčasne v tomto období dochádza k vytváraniu neformálnych kamarátskych interakcií.
- c) obdobie intenzifikácie a stabilizácie rodičovských interakcií (23—45 rokov),
- 5. Druhé obdobie kultúrneho transferu (15—23 rokov):
 - a) obdobie intenzívnej socializácie cestou vzdelávacieho procesu zameraného funkčne na zaradenie do pracovno-profesionálneho procesu (15—18 až 23 rokov),
 - b) začiatok interakcií v rámci pracovno-profesionálneho systému pracovníkov so stredným a úplným stredným vzdelaním (18—23 rokov),
 - c) prvé obdobie emocionálnych interakcií (15—18 rokov),
 - d) druhé obdobie emocionálnych interakcií spravidla končiacie založením rodiny u dievčat (18—23 rokov), u chlapcov (18—26 rokov),
 - e) obdobie začiatkov partnerských vzťahov v rámci rodiny dievčatá (18—23 rokov) chlapci (18—26 rokov).
- 6. Obdobie pracovno-profesionálnych a rodinných interakcií:
 - ženy (23—55 rokov)
 - muži (23—60 rokov);
 - a) obdobie zvýšenej frekvencie interakcií v rámci pracovno-profesionálneho systému (determinovaných aspiráciami na sociálny status) (23—35 rokov),
 - b) obdobie intenzifikácie a stabilizácie pracovnoprofesionálnych väzieb (obdobie evolúcie sociálneho statusu) (35—45 rokov),
 - c) obdobie intenzifikácie a stabilizácie rodičovských interakcií (23—45 rokov),
 - d) obdobie vrcholu frekvencie sociálnych interakcií v rámci pracovno-profesionálneho systému
 - ženy (40—55 rokov)
 - muži (45—60 rokov),
 - e) obdobie zníženia integračných väzieb v rámci 2. generačnej rodiny (postrodičovské obdobie) — vznik integračných väzieb 1. a 3. generácie —
 - ženy (40—55 rokov)
 - muži (45—60 rokov),
 - f) teritoriálna stabilita interakcií (40—60 rokov).
- 7. Obdobie postproduktívne:
 - a) obdobie oficiálneho penzionovania
 - ženy (55±)
 - muži (60±)
 - čiastočná strata väzieb v pracovno-profesionálnom systéme,
 - b) obdobie intenzifikácie partnerských vzťahov v rámci rodiny,
 - c) intenzifikácia integračných vzťahov v rodine,
 - d) intenzifikácia väzieb v rámci záujmových spoločenských skupín,
 - e) intenzifikácia intergeneračných väzieb 1. a 3. generácie,
 - f) zvyšovanie závislosti interakcií na somatických faktoroch,
 - g) postupná strata pracovných síl (75+).

Uvedená klasifikácia si nekladie za cieľ postihnúť somatické a psychické zmeny jednotlivých etáp životného cyklu, má byť len inštrumentáriom pre analýzu jeho sociálnych zmien berúc do úvahy, že život každého ľudského individua predstavuje špecifický, nepretržitý proces prebiehajúci v konkrétnych spoločenských podmienkach, pričom individuálne tvarované zmeny prebiehajúce v živote človeka determinujú špecifické vývojové stupne, ktoré tvoria jeho životný cyklus.

Chronologický vek či sociálne determinanty?

(K problému stanovenia začiatku staroby)

S problémom klasifikácie ľudského života úzko súvisí i problém stanovenia počiatku jeho jednotlivých etáp, najmä začiatku staroby.

Na základe súčasného stavu poznania je obťažné a vôbec problematické stanoviť začiatok staroby, nejaké typické obdobie, alebo dokonca rok v ľudskom živote, kedy vlastne začína staroba.

Zo sociologického hľadiska výklad začiatku staroby je úzko spojený s otázkou sociálnych definícií stredných a neskorších fáz životného cyklu, pričom začiatok staroby predstavuje prechod od jednej fázy k druhej. Tento prechod nemožno určiť podľa chronologického veku, pretože zo sociologického hľadiska predstavuje vek iba spôsob definovania sociálnej skupiny rozdielného veku, nie však prechod medzi nimi, tobôž nie sociálnu etiológiu prechodu.

Jedným z determinujúcich faktorov stanovenia začiatku staroby individua je jeho právna a sociálna definícia prijatá tou-ktorou spoločnosťou.

a) Právna definícia začiatku staroby

Ťažisko definícií začiatku staroby podľa zákona spočíva vo všetkých vyspelých štátoch v normatívne určenej hranici najnižšieho veku pre začiatok opatrení starobného zabezpečenia.

Nasledujúca tabuľka podáva prehľad o rozdielnom určení tejto vekovej hranice v systémoch sociálneho zabezpečenia niektorých štátov (podľa [Gores 1971]).

Tabuľka 1. Vekové hranice v systémoch sociálneho zabezpečenia niektorých európskych štátov

Štát	Vekové hranice	
	Muži	Ženy
ČSSR	60	55
Holandsko	65	65
NDR	65	60
PER	65	55
NSR	65	60
Rakúsko	65	60
Švajčiarsko	65	65
MČR	60	50
Švédsko	67	62
Taliansko	60	55
Veľká Británia	65	60

Od uvádzanej vekovej hranice, na ktorej sa zakladá nárok na dôchodok (oprávnená veková hranica), je v kapitalistických štátoch ostro vymedzená veková hranica, ktorá znamená bezprostredne stratu zamestnania. Ako uvádza P. Gores „... na západe je u zamestnávateľov veľmi rozšírená obyčaj spájať „oprávnenú“ a „nútenú“ vekovú hranicu, to znamená dať výpoveď v tom časovom bode, v ktorom vzniká právny nárok“ [Gores 1971 : 78].

Okrem uvedeného rozdielu medzi oprávnenou a nútenou vekovou hranicou existujú i rozdiely v stanovení oprávnenej vekovej hranice pre rôzne profesionálne skupiny. Aj u nás sa považujú napr. baníci, vojaci z povolania, piloti, členovia ZNB na základe ich namáhavej práce v skoršom časovom bode za „starých“, starších ako väčšina ostatných robotníkov či zamestnancov. Avšak možno súhlasiť s F. Thiedingom, že „... všetky ustanovenia, na ktoré sa vo vyššom veku viažu osobitné oprávnenia, ochranné a pomocné opatrenia, konštatujú nepochybne začiatok staroby ľubovoľne“ [Thieding 1956 : 8]. Je teda zrejmé, že neflexibilné ohraničenie vyčlenenia z pracovno-profesionálneho systému determinované nadindividuálnymi faktormi socio-profesionálnych štruktúr, avšak nezohľadňujúce variabilitu výkonovej schopnosti jednotlivcov, je prinajmenšom diskutabilné.

Jednou z možností odstránenia nepružnosti ohraničenia vyčlenenia z pracovno-profesionálneho systému by mohlo byť zavedenie systému diferencova-

ného odchodu do dôchodku tak, ako ho navrhuje H. Worach-Kardas [1972] predpokladajúc vytvorenie troch kategórií, pričom prvú by tvoril pružný dôchodkový vek smerom dolu umožňujúci odísť do dôchodku skôr (asi o 5 rokov); druhú pružný dôchodkový vek smerom hore umožňujúci pokračovať v práci a tretiu dôchodkový vek smerom hore i dolu. Navrhovaný systém je zaujímavý tým, že by umožnil určitú slobodu rozhodovania v rozpätí 10 rokov, čím by sa z časti naplnila zásada dobrovoľnosti.

Sociálne dôležitými sa stávajú hranice staroby nielen sociálno-právnym zabezpečením stanovených opatrení, ale aj tým, že legálne definície začiatku vyššieho veku života majú spätný vplyv na postoje jedinca v spoločnosti a tak prispievajú k sociálnej definícii staroby. Zákonne ustálený časový bod pre možnosť poberania starobného dôchodku, ktorý sa považuje spravídla za začiatok štádia staroby, je súčasne jedným z determinujúcich faktorov rôznych foriem chovania sa. (Chovanie jednotlivca sa ovplyvní tým, že tento preberie právnú definíciu staroby v sebahodnotení a chová sa zodpovedajúco predstávám v danej sociálno-kultúrnej vekovej skupine.)

b) Sociálna definícia začiatku staroby

Východiskom sociálnej definície je úroveň plnenia základných spoločenských funkcií jedincem. Podľa R. Havighursta „... osoba je stará, keď je príliš stará vykonávať nejakú dôležitú sociálnu funkciu...“ [Havighurst 1958 : 44].

V rôznych spoločnostiach ako aj vo vnútri rôznych skupín toho-ktorého spoločenského systému však vznikajú rozdielne predstavy o tom, ktoré spoločenské funkcie sú z hľadiska určenia začiatku staroby dôležité.

Najdôležitejšou spoločenskou funkciou jedinca je jeho účasť v pracovno-profesionálnom systéme. Vyradenie z tohto systému (najmä u mužov) je jedným z indikátorov začiatku neskorších fáz životného cyklu. Možno však súhlasiť s názorom M. Thalmona, že „... diferencovanie vzhľadom na vyradenie z práce pôsobí celým komplexom demografických, ekonomických, sociálnych a kultúrnych faktorov...“ [Thalmon-Yonina 1968 : 186].

Pri stanovení začiatku staroby zo sociologického hľadiska významnú úlohu hrajú okrem vyradenia z pracovno-profesionálneho systému rodinnocyklické danosti. S oženením (vydajom) dospelých detí, s oddelením ich domácnosti, väčšinou teda pred odchodom na dôchodok, začína sa dnes pre mnoho ľudí po určitej stránke nová fáza životného cyklu, nový životný úsek. Ďalšou udalosťou, ktorú spoločnosť často pokladá ako začiatok vyššieho veku, je narodenie vnúčat.

Súčasná prax ukazuje, že osoby rôzneho veku, vzdelania, rôznych profesií a rozdielneho socio-ekonomického statusu určujú začiatok staroby rozdielne. Najmä mladí ľudia preberajú svoje predstavy, ktoré sú v praxi uplatnených hraníc pre dôchodok ako hranice staroby. Čím je osoba staršia, tým skôr označuje neskorší časový bod ako začiatok vyššieho veku (7-ročnému dieťaťu sa 18-ročný mladík zdá starý, mladík generáciu svojich rodičov v jej štyridsiatke považuje za starú, 45-ročným starým rodičom je zasa starý osemdesiatnik a pod.).

Sociálny začiatok vyššieho veku súvisí často so životnými predstavami, ktoré spravidla vystúpia v neskorších časových bodoch a sú determinované predovšetkým smrťou manželského partnera, smrťou priateľov a známych.

Sociálna definícia začiatku staroby variuje veľmi silne so zdravotným stavom jedinca. Čím horší je jeho zdravotný stav, čím menej funkcií môže vykonávať, tým skôr možno konštatovať sociálny začiatok jeho staroby. Jednu

z charakteristík pre príslušnosť k starým z tohto hľadiska je ich závislosť od mladších, závislosť od sociálnych inštitúcií.

Možno povedať, že hranicu začiatku staroby určuje hlavne spoločnosť na základe právnych a sociálnych definícií. Sociálno-kultúrne definovaný začiatok staroby má síce priamy vzťah k chronologickému času, vekove však nemožno ho s ním stotožniť. Význam kategoriálnej vlastnosti „veku“ sa vytvára iba v kontexte so súčasnou sociálnou skutočnosťou. Preto možno považovať za pochybné vytvorenie všeobecnej výpovede o začiatku staroby pomocou rokov.

Bude pravdepodobne správnejšie namiesto chronologického veku vziať za meradlo „komplexný index“ určenia veku, ktorý by mal na zreteli interferencie medzi biologickým, psychologickým a sociálnym vekom.

Takéto komplexné meradlo nielen umožní presnejšie stanoviť začiatok staroby, ale môže slúžiť ako inštrumentárium pri zaraďovaní ľudí do jednotlivých biosociálnych vekových skupín.

K problému starých ľudí ako komponenta sociálnej štruktúry

Pôsobením procesu stárnutia vytvára sa neustále sociálna skupina, ktorá je významným komponentom sociálnej štruktúry. Základným východiskom analýzy starých ľudí ako komponenta sociálnej štruktúry sú najčastejšie tzv. prirodzené biologicko-fyziologicko-psychologické, t. j. tzv. večné faktory ľudskej ontogenézy. Determinujúci znak príslušnosti k takejto skupine môže predstavovať sčasti chronologický vek, pričom sa vychádza z faktu, že s vekom prežíva človek nezvratné biologické, fyziologické a psychické zmeny. Tieto zmeny prebiehajú v mnohých rovinách, rôznych časových obdobiach, rozličnou intenzitou a väčšinou v závislosti od súhrnu spoločenských podmienok. V jednotlivých obdobiach tohto ontogenetického vývoja existuje u jednotlivca i skupín špecifická odlišnosť fyzických a psychických vlastností.

Avšak podobne ako v sociológii mládeže i pri skúmaní starých ľudí je potrebné rozšíriť biologizujúci a psychologizujúci prístup k tejto sociálnej skupine o aspekty sociálne a jej existenciu chápať ako výsledok istého spôsobu usporiadania sociálneho a ekonomického systému spoločnosti a nie iba ako „prirodzený“ dôsledok fyzickej a psychologickéj staroby. Pri skúmaní starých ľudí možno odôvodnene hľadať paralelu s názorom L. Macháčka, ktorý považuje „...mládež za sociálne-historickú skupinu. Zdôrazňuje sa tým skutočnosť, že rozdelenie populácie na vekové kategórie a teda aj vyčlenenie istých vekových kategórií do skupiny mládeže vyjadruje len javovú stránku hlbšieho sociálneho procesu, ktorý je vo svojej podstate určený špecifickou formou historicky podmieneného usporiadania sociálno-ekonomických vzťahov v jednotlivých spoločensko-ekonomických formáciách“ [Macháček 5].

Podobne ako u mládeže základným východiskom sociologickej analýzy skupiny starých ľudí sa tak stáva spoločnosť, zákonitosti jej fungovania, objektívne spoločenské zákonitosti vymedzujúce miesto a úlohy triedy, ku ktorej jej starí príslušníci patria a na ktorej pozíciách stoja.

Špecifickosť sociálnej skupiny starých ľudí sa teda v sociologickom prístupe nevyvodzuje len z biologicko-fyziologických a psychických faktorov ľudskej ontogenézy, ale i zo sociálnych faktorov, ako je stupeň spoločenskej deľby práce, charakter spoločensko-politického zriadenia, rozvoj urbanizácie, politiky apod.

Z toho dôvodu pri skúmaní starých ľudí ako sociálnej skupiny sa zdá byť adekvátnejší pojem „generácia“, ktorú možno charakterizovať ako objektívne sa utvárajúcu konkrétne historickú pospolitosť vekove si blízkych a v tom

istom definovanom období sformovaných ľudí, vyznačujúcich sa nielen špecifickými demografickými, fyziologicko-biologickými a psychologickými rysmi, vlastnosťami, ale i vnútornou sociálnou diferenciáciou a sociálnou aktivitou zanechávajúcou v historickom vývine spoločnosti svoj prínos. Jej úplnú charakteristiku však nie je možné podať bez analýzy konkrétnych historických podmienok, nemožno ju oddeľovať od spoločnosti, ktorá sa vždy nachádza na určitom stupni vývoja výrobných síl a výrobných vzťahov, má určitú sociálnu štruktúru a pôsobí za určitého stavu síl vo svete. Vidieť spoločnosť v jej neustálom vývoji znamená vidieť neustále vytváranie, „putovanie“, striedanie a zánik generácií. „Ich nadväznosť predstavuje väzbu medzi predchádzajúcimi a prichádzajúcimi generáciami, je charakteristická tým, že udržiava a osvojuje si v nových generáciách nutné prvky materiálnych a duchovných hodnôt minulosti, ďalej že pokračuje vo vývoji, rozmnožuje a obohacuje tieto hodnoty na základe prestavby starých podmienok a prostredníctvom zmenenej aktivity“ [Afanasjevová 1974 : 28].

Takéto chápanie generácie zdôrazňuje oproti vekovej skupine dynamický moment jej vývoja a môže zahŕňať v sebe niekoľko vekových skupín, pretože samotné hranice generácie nie sú absolútne, sú pohyblivé v rôznych spoločnostiach a zemepisných oblastiach, to znamená, že striedanie, ich vekový interval a doba ich trvania nie sú rovnaké v každej spoločnosti, v ktorých možno vidieť i rozdiel v priemernej dĺžke života ľudí. Vekový znak generácie zahrňuje v sebe prevažne kvantitatívnu stránku. Generácia je však súčasne nositeľom spoločenských vlastností a vzťahov, obsahuje teda i kvalitatívne stránky. Nesie na sebe pečať dejinných udalostí, ktoré prežila alebo dokonca uskutočnila. Je charakteristická určitou vnútornou diferenciáciou, ako napr. podľa zamestnania, pohlavia, vzdelania atď., ale najmä istou jednotou myslenia, cítenia a konania, pričom každá generácia svojou sociálnou aktivitou zanecháva v historickom vývine spoločnosti svoj generačný prínos.

Najvýraznejší prínos každej generácie sa prejavuje síce v osvojených hodnotách, je však predovšetkým vytváraný v pracovnom systéme a práve v súvislosti s možnosťou odchodu z tohoto systému pod vplyvom vzniku nároku na dôchodok existuje celý rad sociálnych problémov.

Starí ľudia v pracovno-profesionálnom systéme

(K problému predlžovania pracovnej aktivity starých ľudí)

Zatiaľ čo otázky odchodu do dôchodku sú v gerontologickej literatúre široko preberané, problémy postavenia starých ľudí priamo v pracovno-profesionálnom systéme zostávajú v úzadí vedeckej diskusie. Pokiaľ sa tieto problémy aj pretriasajú, ide predovšetkým o údaje z oblasti pracovného výkonu a niektoré príznaky prispôsobenia sa starých ľudí v pracovnom procese — napr. pracovné úrazy, absencia, profesionálna mobilita atď.

Ak nemá byť skúmanie tohto komponentu starnutia a staroby založené na nepodstatných zovšeobecneniach a stereotypoch verejnej mienky, ktorá im prisudzuje také črty, ako je slabosť, chorobnosť, ťažšia sociálna adaptabilita, neschopnosť samostatného života, musí sa analýza pracovnej aktivity starých ľudí opierať o vedecké poznatky nielen z oblasti objektívnych podmienok, ale i osobnostných predpokladov starých ľudí ako pracovnej sily.

Z tohto hľadiska problém zmien pracovnej aktivity nemožno chápať len v dichotómii účasti alebo neúčasti v pracovno-profesionálnom systéme, ale je nutné analyzovať, či v relevantnom období (pred a po vyčlenení) starý človek zostáva na tej istej pracovnej pozícii, alebo prechádza na inú, alebo dokonca opúšťa pracovno-profesionálny systém; či starší pracovníci na zákla-

de ich veku tvoria neformálne skupiny, či a v akej miere sú starší pracovníci „vlečení“ v ich pracovnej skupine a na základe akých sociálnych vlastností sa tak deje.

Preto pri riešení problému pracovnej aktivity starých ľudí nejde len o zachovanie schopnosti výkonu, udržanie jeho pracovnej kapacity, ale aj o osobnostné predpoklady — najmä o jeho sociabilitu v rámci pracovno-profesionálneho systému.

Jedným z determinujúcich faktorov ovplyvňujúcich hodnotenie spôsobu účasti starého človeka v pracovno-profesionálnom systéme je primeranosť

Možno predpokladať, že na jednej strane hodnotí svoju účasť v pracovno-profesionálnom systéme starý človek; na druhej strane sa starý človek sám stáva objektom hodnotenia zo strany iných (i zo strany zamestnávateľa).

Hodnotenie je spravidla rozdielne — manifestujú sa v ňom odlišné záujmy, berú sa často do úvahy rozdielne fakty, problém primeranosti sa javí zakaždým v kontexte odlišných daností.

V literatúre je možné stretnúť sa s rozdielnymi chápaniami primeranosti práce.

Jedným z nich je chápanie primeranosti práce z hľadiska výkonovej kapacity, teda spojené s posudzovaním práce podľa jej nárokov na fyzickú a psychickú zdatnosť a odolnosť pracovnej sily; tieto nároky sa vyvodzujú z charakteristiky pracovnej činnosti z hľadiska pracovného tempa, kontinuity práce, stupňa pracovnej činnosti atď. Takéto chápanie je príznačné pre väčšinu fyziológov a z hľadiska komplexného skúmania primeranosti práce ako faktoru determinujúceho postoj starého človeka k odchodu do dôchodku je príliš úzke.

Komplexnejšie pristupuje k tomuto problému J. Ambrož, ktorý pri posudzovaní primeranosti práce vychádza z jej namáhavosti a stupňa možnosti uplatnenia vedomostí, skúseností, zručností a návykov pracovnej sily, ktorá ju vykonáva, pričom nevzťahuje primeranosť práce len na zložku výkonnú, ale aj na ďalšie zložky pracovnej kapacity.

Ešte širšie chápe primeranosť práce Eitner, ktorý tento problém navrhuje posudzovať nielen z hľadiska schopnosti vykonávať určitý okruh pracovných činností, ale aj z hľadiska motivácie k práci (z hľadiska ochoty pracovníka). Podľa neho motivácia k práci nevzniká len v závislosti od druhu práce, ale na základe toho, ako hodnotí človek prácu ako zdroj uspokojovania svojich potrieb.

Na základe doterajších skúseností z praxe ako i výsledkov niektorých výskumov možno povedať, že účasť v pracovno-profesionálnom systéme na jednej strane kladie na starého človeka určité konkrétne nároky; tento ich konfrontuje so svojou subjektívnou pripravenosťou pre pracovnú činnosť a tak hodnotí prácu ako viac alebo menej pre seba primeranú (je samozrejmé, že hodnotí nie pracovnú účasť „ako takú“, ale jej konkrétnu podobu danú svojím zaradením na určitú pracovno-profesionálnu pozíciu); na druhej strane však účasť v tomto systéme mu umožňuje sociálne kontakty, sebarealizáciu, dáva mu pocit užitočnosti a determinuje úroveň jeho spoločenskej prestíže, pričom všetky tieto komponenty spoluvytvárajú pocit primeranosti či neprimeranosti práce.

So zvyšujúcimi sa požiadavkami na životnú úroveň nadobúda stále väčší význam ako faktor ovplyvňujúci predlžovanie pracovnej aktivity starých ľudí ich stanovisko k očakávanému alebo skutočnému poklesu príjmov. Proces prechodu z produktívneho do postproduktívneho obdobia životného cyklu prináša so sebou totiž celý rad zmien sociálno-ekonomického charakteru. Mení sa výška príjmov jednotlivcov i domácností a v nadväznosti na ňu do-

chádza i k zmenám v štruktúre spotreby materiálnych a duchovných hodnôt. K najvýraznejším zmenám v materiálnej situácii meranej výškou príjmov na osobu, ale i celkovou výškou príjmov, dochádza práve v súvislosti s vyčlenením z pracovno-profesionálneho systému. S odchodom do dôchodku mení sa však nielen výška príjmov, ale aj ich základný zdroj, ktorým sa stáva príjem zo sociálneho zabezpečenia — starobný dôchodok. Od jeho výšky závisí v značnej miere aj stanovisko k predlžovaniu pracovnej aktivity i po dosiahnutí nároku na odchod do dôchodku. V tejto súvislosti je nutné si uvedomiť, že starý človek výšku svojho príjmu zväčša hodnotí nielen vo vzťahu k možnosti realizácie svojich potrieb, ale v kontexte s potrebami celej rodiny (i rodín svojich detí). Inak povedané, značná časť starých ľudí chce čo najdlhšie materiálne podporovať i produktívnych a samostatných členov svojej rodiny (pomoc pri stavbe domu, chaty, kúpe auta, vybavení bytu a pod.). Na druhej strane postoj k predlžovaniu pracovnej aktivity ovplyvňuje už dosiahnutá životná úroveň a štruktúra životných plánov do budúcnosti. Možno predpokladať, že čím veľkorysejšie sú plány do budúcnosti, tým kladnejšie bude stanovisko k predlžovaniu pracovnej aktivity.

Na diferenciáciu príjmovej situácie časti dôchodcov vplýva však nielen rozdielna výška starobného dôchodku, ale aj rozdielna výška pracovných príjmov. Poznanie príčin týchto rozdielov, ako podotýka V. A. Ačarkan, predpokladá analýzu závislosti uvedených dvoch druhov príjmov od ďalších faktorov, najmä od ich veku a kvalifikácie [Ačarkan 1977 : 37—44]. Prax ukazuje, že tieto faktory v značnej miere ovplyvňujú možnosť predlžovania pracovnej aktivity a tým na jednej strane výšku poberaného dôchodku a na druhej strane získavanie ďalších materiálnych hodnôt mimo neho.

Významným faktorom ovplyvňujúcim predlžovanie pracovnej aktivity je zdravotný stav. Viaceré geriatrické výskumy dokázali, že pojem zdravia je determinovaný nielen fyzickými danosťami, ale aj psychickými a sociálnymi faktormi. Ide teda o jednotu objektívneho a subjektívneho, pričom obidve stránky — stav a mienka — iba vo svojej jednote môžu spolu s analýzou prostredia a životnej situácie podať v rámci prijateľnej odchýlky obraz o zdravotnom stave každého jedinca.

Pri skúmaní determinantov predlžovania pracovnej aktivity takto chápaný zdravotný stav pôsobí v oboch smeroch — v pozitívnom i negatívnom [Werling 1981 : 245—254]. Vychádzame pritom z poznatku, že biogenéza v závislosti na štrukturálnej funkcii je spojená so zmenou výkonnosti, pričom podľa stupňa nárokov okolia môže dôjsť k protirečeniu medzi požadovaným výkonom a výkonnosťou jednotlivca. Avšak rozsah obmedzenej a klesajúcej výkonnosti môže sa pomerne ľahko kompenzovať inými vlastnosťami v menšej miere rozvinutými u mladších pracovníkov — ako napr. rutinizácia pracovných návykov, skúsenosť, vyššia koncentrácia, samostatnosť jednania a i.

Z uvedeného vyplýva, že postavenie starých ľudí je ovplyvňované celým radom primárnych, determinujúcich i sekundárnych faktorov, ktoré v oboch smeroch v negatívnom i pozitívnom pôsobia na predlžovanie ich pracovnej aktivity, pričom základným východiskom riešenia tohoto problému je v maximálnom zosúladení cieľov spoločnosti s cieľmi jednotlivca, čo je možné iba v socialistickej spoločnosti.

Izolácia versus integrácia

(K problému osamelosti a osamotenosti)

Adekvátne s vývojom celej spoločnosti a rodiny v nej menilo sa i postavenie jej najstarších členov. Práve na základe rôznorodosti tohto postavenia môže

a aj dochádza k takým sociálnym javom, ako je osamelosť a opustenosť, ktoré sú na jednej strane dôsledkom izolácie, avšak na druhej strane môžu byť jej determinujúcim faktorom.

V kapitalizme jedným zo základných faktorov determinujúcich integráciu starých ľudí v rámci viacgeneračných rodín bola ekonomická závislosť mladšej generácie od najstaršej. Vzhľadom na túto závislosť mali mladšie generácie záujem na čo najoptimálnejších vzťahoch k najstaršej generácii, ktorá reprezentovala (a v kapitalizme reprezentuje) v ekonomickej sfére potenciálny prínos (vo forme záveti, odkazu a pod.). Tento faktor však nepôsobil v rodinách ekonomicky najslabších a najpočetnejších. Viacerí i západní gerontológovia dospeli k názoru, že snahy o optimálne intergeneračné vzťahy v nemajetných rodinách boli a sú determinované určitým skupinovým pocitom spolupatričnosti a tlaku skupinovej verejnej mienky.

Znižovanie ekonomickej funkcie (v oblasti výroby) v súčasnosti znižuje vplyv ekonomického faktora na úroveň intergeneračných vzťahov, a tým i na úroveň integrácie či izolácie starých ľudí. Súčasne sa prejavuje pôsobenie takých faktorov, ktoré boli v minulosti neznáme, alebo pôsobili v oveľa menšej miere.

Ako konštatuje V. V. Nikitenko „nezávislé bývanie od detí sa zdá byť v súčasnosti sociálnou normou“ [Nikitenko 1979 : 104]. To znamená, že nejde len o priestorové odlúčenie od detí, ale i o určitú potrebu samostatnosti a nezávislosti aj časti starých ľudí bývajúcich s rodinou detí. S týmto stanoviskom sa z veľkej časti kryjú i stanoviská mladších skupín obyvateľstva. Spolubývanie starých ľudí a ich dospelých detí je akceptované spravidla pod tlakom sociálnych okolností.

Napriek pesimistickým predpovediam sú dobré vzťahy medzi starými ľuďmi a ich dospelými deťmi možné aj bez spoločnej domácnosti. Neolokalita, čiže oddelenie bydliska mladšej rodiny od rodičov nemá bezpodmienečne znamenať koniec interakcií. Naopak, spolužitie v spoločnej domácnosti možno nahradí presídlením v rámci lokality, čo umožní časté interakcie.

V tejto modifikovanej rozšírenej rodine, ktorá začína v súčasnej spoločnosti zahŕňať často nielen tri, ale aj štyri generácie, sa starý človek častými interakciami integruje intenzívnejšie ako v uzavretom priestore spoločného bývania len so svojimi dospelými deťmi, pričom so stúpajúcim vekom spravidla integrácia má stúpajúcu tendenciu. Takýto proces modifikácie intergeneračných vzťahov možno skôr charakterizovať ako vnútornú blízkosť cez vonkajšiu vzdialenosť (alebo intimitu na odstup) ako izoláciu. Navyiac odbreňuje vzťah medzi staršími ľuďmi a rodinou detí a vytvára pre dnešných, dlhšie telesne a duševne funkčne zdatných starších ľudí priestor slobody pohybu pri realizácii nových aktivít a mimorodinných sociálnych väzieb. Okrem toho oddelenie domácností v procese vyčlenenia generácií nemožno chápať ako „neodvolateľné“, ale ako určitý druh zrušiteľného odlúčenia.

Aj keď izolovane žijúca rodina starých ľudí v našej spoločnosti nie je typickou rodinnou štruktúrou, nemožno nevziať na vedomie, že sú starí ľudia, ktorí žijú veľmi alebo úplne izolovane. Napriek tomu, že táto skupina je výrazne menšia a nemožno ju považovať za „problémovú skupinu“, reprezentuje spoločensky-zaujímavo významný počet starých ľudí.

Osamotenosť (ako pojem izolácie) sa často v teórii ale i v praxi preceňuje. Vzniká to spravidla tým, že štatistický znak „osamelý“ sa zamieňa s psychologickým znakom „osamotený“. Osamelý je používaný znak na charakterizovanie tých starých ľudí, ktorí nemajú žijúce príbuzenstvo, zatiaľ čo osamotenosť možno definovať ako psychický stav izolácie, ako niečo, čo starý človek vnútorne pociťuje.

Často primárnym faktorom pocitu osamotenosti sa stáva popri rodinnej odlúčenosti voľný čas a spôsob jeho prežívania. V tejto súvislosti je však potrebné zvážiť, či u starého človeka ide o voľný čas ako komplementárny pojem k pracovnému času. V dôsledku vyčlenenia z pracovno-profesionálneho systému stráca tato komplementárnosť zmysel a tým prestáva existovať problém voľného času. Nejde teda o využitie voľného času ako doplnkového, partiálneho podľa pôsobnosti, ale o životosprávu bez zamestnania. Tým sa bývalý voľný čas stáva základnou časovou jednotkou sociálnej existencie starého človeka. Ako konštatuje G. M. Moskalec, „ukončením reglementárneho zamestnania zaniká aj z nej vyplývajúci voľný čas“ [Moskalec 1973:17]. A práve táto zmena zastihuje veľkú časť starých ľudí nepripravených. Vyplýva to často z narušenia životného rytmu, ktorý im predtým „poskytovalo zamestnanie“ [Moskalec 1973:19]. Nemajú čím vzniknutý časový priestor naplniť, čo spravidla vedie k pocitu nudy, osamotenosti a neužitočnosti. Vzhľadom na frekvenciu tohoto javu, i keď ide o psychologickú kategóriu, je táto zväčša determinovaná sociálnou realitou a nemožno ju vypustiť z oblasti bádateľského záujmu sociológov.

Záver

Väčšina buržoáznych sociológov — gerontológov považuje stárnutie za proces, počas ktorého sa jedinec postupne vyčleňuje zo spoločnosti, pričom tento proces v sebe zahŕňa napr. postupnú stratu pracovných rol, postupnú stratu prestíže, znižovanie spoločensko-kultúrnych aktivít a v neposlednej miere postupné znižovanie sociálnych interakcií vôbec. Ide podľa nich o proces vo všeobecnosti regresný a staroba je pri takomto chápaní obdobím senescencie — obdobím dezangažovania individua.

Je iste nesporné, že starnutie individua z hľadiska sociológie je procesom, v priebehu ktorého dochádza pod vplyvom makro-, mezo- a mikrospoločenských faktorov k zmenám v sociálnom postavení jedinca, pri čom tieto zmeny sú nezvratné a neopakovateľné a sú v dialektickom vzťahu k zmenám fyziologickým a psychologickým.

To však neznamená, že by bolo nutné prijať „deficitný model“ staroby, ktorý predkladá buržoázna sociológia. Socialistická spoločnosť už dnes poskytuje značný priestor pre nové spoločenské uplatnenie. Je známy celý rad prípadov, kedy dôchodca síce stratil vyčlenením z pracovného procesu doterajšiu prestíž, ale získal ju v inej, spravidla verejnej alebo záujmovej činnosti.

Tiež znižovanie frekvencie interakcií nemusí nutne viesť k desocializácii, pretože životnými skúsenosťami a na ich základe zmenou hodnotového systému nedochádza k znižovaniu, ale k selekcii interakcií, pri čom realizované interakcie nadobúdajú novú kvalitu a sú spravidla na vyššom stupni intenzity. Podobne i pracovné role môžu byť do určitej miery nahradené novými rolami v oblasti rodiny (úloha starej matere, starého otca), v oblasti susedského kolektívu alebo v oblasti verejne či záujmovo spoločenskej.

Idie len o to, aby priestor pre realizáciu osobnosti občanov v dôchodcovskom veku bol stále širší, rozmanitejší a bol vytváraný cielavedome.

Literatura

- Ačarkan, V. A.: *Social'no-ekonomičeskije aspekty raboty pensioněrov*. Sovjetskoje gosudarstvo i pravo 1977, No. 11.
Afanasjevová, A. I.: *Historický proces a směna generací*. In: *Návaznost generací*, Praha, Mladá fronta 1974.

- Gores, P.: *Die sozialen Verhaltensweisen alter Menschen*. Universität Köln 1971.
- Havighurst, R.: *The Sociological Meaning of Ageing*. Geriatrics 1958, Bd. 13/1.
- Macháček, L.: *Mládež v etape rozvinutého socializmu*. Bratislava, ÚFS SAV (не-публиковано).
- Moskalec, G. V.: *Někotoryje aspekty svobodnogo vremeni pensioněrov*. Sovjetskoje zdravoochraněnie 1973, No. 10.
- Nikitenko, V. V.: *Demografičeskij analiz pokolenij*. Moskva, Statistika 1979.
- Příhoda, V.: *Ontogeneze lidské psychiky*. Praha, SPN 1971.
- Rhee, H. A.: *Human Ageing and Retirement*. Geneva, International Security Association (General Sekretariat) 1974.
- Thalmon, M. — Yonina, Q.: *Ageing: Social Aspects*. In: *International Encyklopedia of the Social Sciences*, Bd. I. New York 1968.
- Thieding, F.: *Die alte Menschen und Gesellschaft*. Stuttgart, 1965.
- Večerník, J.: *Sociální politika a životní cyklus rodiny*. Informátor ČS VÚ PSV 1974 (Bratislava).
- Werling, H.: *Grundlagende marxistisch-leninistische Einstellungen zu der Lebensweise und zu der Persönlichkeit der alten Leute*. Zeitschrift für Alternforschung 36, 1981, Nr. 4.
- Worach-Kardas, H.: *Zpružnenie dôchodkového zabezpečenia*. Praca i zabezpečenie spoločne 1972, No. 6.

Резюме

М. Горански: К некоторым социологическим проблемам процесса старения и старости

В центре внимания социологов, изучающих в настоящее время процесс старения и старости, находится уже не только вопрос продолжения хронологического возраста, но и проблемы, связанные с продолжением активности и общественной полезности лиц пожилого возраста. Для того, чтобы старение и старость являлись не периодом доживания, а периодом дальнейшего развития человеческой личности, необходимо преодолеть целый ряд объективных и субъективных проблем.

Одной из первых проблем является понимание периодизации жизненного цикла. Жизненный цикл больше чем собственным предметом анализа должен быть его определенным принципом, конкретизирующим аспектом подхода к реальной действительности. С этой точки зрения жизненный цикл становится инструментом изучения его отдельных этапов.

С проблемой классификации человеческой жизни тесно связана и проблема определения начала этих этапов, в частности начала старости. Границу начала старости общество определяет главным образом на основе правовых и социальных дефиниций, опирающихся как правило на категорию возраста. Но значение категориального свойства возраста формируется лишь в контексте с современной действительностью. По всей вероятности представляется более правильным в качестве меры вместо хронологического возраста взять «комплексный индекс» определения возраста, учитывающий интерференции между биологическим, психологическим и социальным возрастом.

Вследствие действия процесса старения неустанно возникает социальная группа, которая является важным компонентом социальной структуры. Специфика этой группы состоит не только в биологическо-физиологических и психологических факторах онтогенеза человека, но и в социальных факторах. Одним из детерминирующих факторов является их участие или неучастие в трудовом процессе. С точки зрения активного проживания старости, однако, постепенное старение трудовых ролей в рамках профессионально-трудовой системы нельзя паушально считать регрессивным в социальном отношении явлением, так как у большинства граждан постпродуктивного возраста эти роли постепенно компенсируются трудовыми ролями в сфере семьи или в области общественной или любительской деятельности. С этим связана также степень интеграции граждан пожилого возраста с социальными структурами общества и интенсивность социальных взаимодействий, причем их снижение не обязательно ведет к десоциализации.

Таким образом, старение нельзя в общей плоскости считать регрессивным процессом; это процесс, в ходе которого под влиянием макро-, мезо- и микрообщественных факторов происходят изменения в социальном положении индивида, причем эти изменения необратимы и неповторимы и они находятся в диалектическом отношении с физиологическими и психологическими изменениями.

Summary

M. Horanský: On Some Sociological Problems of the Process of Aging and Old Age

At present, the subject of utmost concern of sociologists studying the process of aging and old age involves not only the question of extending chronological age but also problems connected with the prolongation of the old citizens' activity and social usefulness. A great many objective and subjective problems have to be successfully solved if aging and old age are to become a period of further development of the human personality, instead of being a period of expecting the end of life.

One of the first problems is the conception of the periodization of the life cycle. The life cycle, rather than representing the actual subject of analysis, should be considered as its specific principle, as a concretizing aspect of the approach to reality.

The problem of the classification of human life is also closely related to the problem of determining the onset of its stages, especially the beginning of old age. The limit of the beginning of old age is fixed by society mainly on the basis of juridical and social definitions which are usually based on the age category. However, the significance of the categorial quality of age takes its particular form only in the context of contemporary reality. Most probably the "complex index" of determining age, taking into account the interference among biological, psychological and sociological age, might prove a more adequate criterion than chronological age.

Without cessation the process of aging gives rise to a social group which represents an important component of social structure. The specificity of this group is given not only by the biológico-physiological and psychological factors of human ontogeny but also by social factors. One of the decisive social factors is the participation or non-participation in the working process. From the point of view of actively living through old age, the gradual change of working roles within the framework of the working professional system cannot generally be considered as a socially regressive phenomenon, since in the majority of persons of postproductive age they are gradually replaced by working roles in the area of the family or in the spheres of public, eventually interest social activity. This certainly has a bearing upon the level of integration of old persons in the society's social structures as well as upon the intensity of social interactions; their reduction need not necessarily lead to desocialization.

Hence it follows that, in general, aging cannot be regarded as a regressive process but as a process in the course of which changes in the individual's social position are taking place under the impact of macro-, mezzo- and microsocial factors. These changes are inevitable and nonrecurrent; and they are dialectically related to physiological and psychological changes.